

Arkangyal és avantgárd. A 2000-es évek ködlovagja emlékére

FEKETE BALÁZS

És kilencszázhetvenhét...
És kilencszáznyolcvannégy...
És nézd, a tarkóra kulcsolt kéz...
És a koponyán átszúrt kés...
Ne hidd, hogy elpusztul ez az egész még
Minden él tovább és úgy, ahogy rég

(Spions: *És*)

1. Arkangyalok és szocializmus

Rövid tanulmányom célja egy kiemelkedő darab elemzése Nagy Tamás életművéből. Abban bizakodom, hogy ezzel rámutathatok arra, milyen perspektívák rejlenek az írásaiban, miért érdemes továbbra is forgatni munkáit. Emellett azt is szeretném kihangsúlyozni, hogy hozzáállása a jogtudományhoz leginkább az avantgárdhoz hasonlít, és ezért öröksége nem csak új kutatási terület – a „jog és irodalom” (*bármi is legyen az...*)¹ – meghonosítása, hanem egy új tudományos – neki rendkívül testhezálló – szemlélet képviselése is.

Az *Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban* című műve² a magyar jog és irodalom mozgalom egyik kiemelkedő jelentőségű tanulmánya. Az ereje teljében lévő, negyvenhez közelítő szerző ebben a szövegben mutatja meg átütő erővel, milyen távlatokat képes a „jog és irodalom” felmutatni a hazai elméleti jogi gondolkodás számára, és e tanulmány fedi fel először a Hajnóczy-életműhöz fűződő érzékeny kapcsolatát, mely a későbbiekben, (túl) korai haláláig meghatározó kutatási témájává és inspirációs

¹ Vö. NAGY Tamás: „»S ő levelemre városunkba jön«, avagy hány élete van a jog és irodalom kutatásoknak” in FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletről* (Budapest: ELTE Eötvös 2015) 115–168.

² NAGY Tamás: „Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban. Hajnóczy Péter *A fűtő* című elbeszélésnek egy lehetséges olvasata” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul. Tanulmányok a „jog és irodalom köréből”* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 9–40.

forrásává válik. A szöveg eredeti formájában 2009-ben jelent meg a *Iustitia kirándul* című első „jog és irodalom” kötetben. Noha nincs kiáltvány jellege, utólag visszatekintve mégsem véletlen, hogy a kötetben az első helyre került, hiszen mégiscsak többszörösen programadó jelleggel mutatja meg „mi is az a jog és irodalom”.

Több beszélgetésben is elhangzott e tanulmány kapcsán, hogy „na, így kell jog és irodalmat írni”, és – nem tagadom – én is ebből próbáltam megtanulni, mit jelent „jog és irodalmat írni”. A sikerben legalábbis kételkedem, bár talán az elszántságban nem volt hiány, és ezért is tartom fontosnak, hogy e szöveg elemzésével rójam le tiszteletemet a szerző előtt. Annyi mindent lehetett tőle tanulni, megmutatom, nekem mit sikerült. Biztos vagyok benne, hogy jókat nevetne ezen, és jókat is beszélgetnék róla az erkélyükön, egy pezsgővel és sörrrel a kézben – ha erre lenne még lehetőség. De nincs.

Az *Arkangyalt* a kontextualizáció/dekontextualizáció/rekontextualizáció értelmezési mozzanatain keresztül fogom vizsgálni, és ezzel annak szövegszerűségét állítom a középpontba. E megközelítés Paul Ricoeur hermeneutikájából ered és itthon H. Szilágyi István honosította meg Marquez *Egy előre bejelentett gyilkosság krónikájának* elemzésével foglalkozó tanulmányán keresztül.³ Lezárásként pedig egy általánosító következtetést is megfogalmazok, hogy noha teljesen szembemegy a tudományhoz kapcsolódó berögződéseinkkel, Nagy Tamás e szövege valójában egy avantgárd alkotás. *Avantgárd és alkotás*.

2. Kontextualizáció

[...] én minden hermeneutikai erőfeszítés ellenére sem tudom úgy olvasni az 1970-es években született – vagy az azokról szóló – magyar irodalmat, hogy ne rémленének fel a nyilvános és a privát múlt – az egész *velünkéltörténelem* – egymástól nehezen megkülönböztethető (gyerekkori) képei. A tepertőkrémes kenyér mint a napközi otthon iskolai menzájának utánozhatatlan terméke, a vattacukor- és léggömbárus május elsején, Marx-, Engels- és Lázár György-transzparenszek ugyanakkor; a Hámán Kató lakótelep vasárnapjain Wartburgokat szerelő férfiak (*Nyilasi, Törőcsik, Ebedli*) s persze dr. Eröss Pál (ráadás: Fluckné dr. Papácsy Edit). Kisdobosavatás és a 2114-es számú Dózsa György Úttörőcsapat, Stirlitz, Gojko Mitić és a hétfői adásszünet *stb.*: olvasás közben itt vannak mind – „*pedigsenkisehívta*” –, a korszakfüggő szemantikai aktualitások. *Anyway*.⁴

Én sem tudom minden hermeneutikai erőfeszítés ellenére úgy olvasni az *Arkangyalt*, hogy ne rémленének fel a korszak jogelméleti világának különféle képei. Ezek egyes esetekben szépen komponált tájképeknek tűnnek – gondoljunk csak Varga Csaba sorozatára, mely elérhetővé tett számos klasszikus szerzőt és szöveget magyar nyelven – máskor azonban igencsak rosszul exponáltak és sötét tónusúak – ha például az egyes személyeskedésekre és azokhoz kapcsolódó méltatlan vitákra is emlékezünk.

³ Vö. H. SZILÁGYI István: „Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája: visszatekintés” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 111–113.

⁴ NAGY (2. j.) 20.

A 2000-es évek második felének jogi egyetemi világában még uralkodó a szakjogokkal foglalkozó tudományterületek és a jogelmélet éles és egyben finoman lesajnáló szembeállítása. E „rendszer váltás utáni” jogelmélet művelésében a rendszer váltást követő időszak „nagy generációjáé” a vezető szerep. Ők a szocialista időszakban már nem töltötték be vezető pozíciókat, de szocializációjuk mégis számos szállal hozzáköti őket a korábbi időszak tudományos, szakmai és személyes kapcsolati hagyományaihoz. A 2000-es években a jogelmélet a legtöbb jogi karon lassan, de fokozatosan veszít jelentőségéből – 1990-et követően már nincs meg a szocialista időszakban még büszkén vállalt ideológiai-nevelő funkciója, mely korábban érinthetetlenül tette a jogi kurikulumokban –, részben a tantervek újragondolása miatt, *valahogy mindig az elmélet került hátrányosabb helyzetbe a reformok során*, részben pedig új területek – például EU jog, nemzetközi emberi jogok, vagy a gazdasági jog – hangsúlyosabbá válása okán.

E – támogatónak semmiképpen sem nevezhető – közegben egyedül a jogszociológia tudásterületének sikerül önállóságát fenntartania, nem függetlenül Kulcsár Kálmán elméleti és személyes teljesítményétől,⁵ de más, a jogelmélet tudomány érdeklődését további diszciplínák irányába „kitágító” intézményesülő törekvés egyáltalán nem létezik. A jogelmélet igazából a jogi oktatás megkövült és *repedező* elemének tűnik, mely a legtöbb diák számára nem több, mint egy kötelezően letudandó nyűg, mentesen minden intellektuális izgalomtól. Ezen a helyzeten a humaniorák iránti érdeklődés általános csökkenése sem javít, az elméleti és humán jellegű tudás leértékelődésének folyamata egyszerűen megállíthatatlannak tűnik.

És ebben az időszakban jelenik meg Nagy Tamás írása, mely teljesen új irányt mutat az elméleti jogi gondolkodás iránt érdeklődő fiatal kutatók számára. A szerzőtől teljesen idegen az erőszakos magamutogatás, az agresszív figyelemkeresés, egyszerűen csak publikálja ezt a tanulmányt és utána a többit már a közegre bízta (*the rest is history*). Utólag visszatekintve, olyan volt ezt a szöveget olvasni, mint betekinteni egy addig elzárt világba, mely sokkal hívogatóbb, mint az a valóság, melyben addig helyünket kerestük. A stílusbravúrokban bővelkedő szövegben harmonikusan simult össze a jogelmélet, a jogszociológia és az irodalomtudomány beszédmódja – minden feszültségtől és vitától mentesen, ami önmagában egy új élmény volt a tudományos és világnézeti alapon is erősen megosztott jogelméleti közegben: egyszerre érintett egyetemes tudományos kérdéseket (mint például a valóságreferens olvasat problémája a prózapoétikai fordulat után) és szólt mégis kifejezetten közelmúltunk egyedi kérdéseiről (a Hajnóczy életmű és a szocialista időszak örökségéről). Most, 2020-ban, már tisztán látszik, miért gondolhatták többen is, hogy a „jog és irodalom” egy olyan út lehet, amelyen érdemes elindulni. Még akkor is, ha ez szembe megy az egyetemi és akadémia struktúrákkal, a hazai jogelméleti gondolkodás hagyományával,⁶ és kollégáink egy részéből is maximum egy lekicsinylő mosolyt tud csak kiváltani.

⁵ Kulcsár és a jogszociológia kapcsán lásd: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” *Iustum Aequum Salutare* 2014/4. 7–13; FLECK Zoltán: „Szocialista jogelmélet és jogszociológia” *Világosság* 2004/4, 65–77.

⁶ Vö. FEKETE Balázs: „»Jog és irodalom«: csendes forradalom a magyar jogelméletben?” *Korunk* 2020/3, 77–85.

3. Dekontextualizáció

Az irodalomtudomány képviselői tehát az általuk gondozott szövegek értelmezését illetően, legalábbis gyanakvással szemlélnék – s nem egyszer teljes joggal – minden olyan közelítést az irodalom világához, amelyek „külsődleges” szempontokat és bennük foglalt értékítéleteket érvényesíthetnek. [...] *Ám hátha találunk ellenpéldát.*⁷

A szöveg alapkérdése és egyben legnagyobb elméleti téttel bíró problémája az ún. „valóságreferens olvasat” megőrzésének lehetősége a kortárs irodalomtudományi eredmények közegében. Markáns irányzat ma is a nemzetközi és a hazai irodalomtudományban a szövegek kor- és szerzőfüggetlen esztétikájának előtérbe állítása, és ezzel a pozitivistá irodalomtudomány eredményeinek meghaladása. A szerző halott, a szöveg más szövegek kölcsönhatásának egy lehetséges csomópontja.⁸ E szellemi környezet nyilvánvalóan nem könnyíti meg, hogy közelmúltunk örökségének feldolgozásához segítségül hívjuk e korszak irodalmát, hiszen a valóságreferencia keresése nem igazán válhat trendi törekvéssé. Ezzel azonban jelentősen beszűkül az a tér, melynek segítségével megpróbálhatjuk megérteni, értelmezni mindazt, amit nem tudnak a hivatalos megnyilatkozások és a tudomány különféle területei elmondani. Meggyőződésem, hogy ez a helyzetértékelés inspirálta a szerzőt arra, hogy szembemelve a kortárs irodalmi kánonnal, mégis a Hajnóczy-életmű valóságreferens olvasta mellett érveljen.

A valóságreferens olvasat egyik leginkább magától értetődő lehetősége a művet a szerző életrajza felől megközelítő értelmezés. Ennek különösen lehet alapja Hajnóczy esetében – gondoljunk csak konvencionálisnak egyáltalán nem nevezhető életútjára –, de Nagy Tamás mégis jelzi, hogy nem ez a kézenfekvő – *könnnyű gól* – dimenzió érdeklí elsődlegesen. Sokkal fontosabb a „jog és irodalom” szempontjából az irodalmi szociográfia műfaja, mely a két világháború közötti időszak óta a magyar irodalmi élet meghatározó tradíciója.⁹ A Hajnóczy-életmű egyes darabjai Nagy Tamás szerint egyértelműen dialógusképesek e hagyománnyal, beleértve abba a „polgári” irodalmi szociográfia műveit. Továbbá, az 1970-es években felerősödő „dokumentatív ábrázolás” felé elmozduló „tényirodalommal” is összekapcsolható Hajnóczy munkássága, lásd munkásszociológiák, különösen az erős társadalomkritikai érzék miatt.¹⁰

A valóságreferens olvasat tétje tehát nem kizárólagosan irodalomelméleti jellegű, hanem a „jog és irodalom” számára is létfontosságú. Ha ugyanis e referencialitás léte elfogadható, vagy legalábbis nem eleve elvetendő – és nem kétséges, hogy a szerző szerint ezt el kell fogadni –, akkor elméleti értelemben is megnyílik az út azok előtt a vállalkozások előtt, melyek irodalmi műveknek a „jog világa felől közelítő olvasatait”¹¹ dolgozzák ki, és ezzel lényegében beemelik az irodalmat a jogi gondolkodás és tudás világába. Másrészt, a valóságreferens olvasat legitimálása az irodalomtudomány számára is partnerré teheti a „jog és irodalom”-mal foglalkozó szerzőket és ezzel a valódi

⁷ NAGY (2. j.) 10.

⁸ Vö. Roland BARTHES: „A szerző halála” [ford. BABARCZY Eszter] in Roland Barthes: *A szöveg öröme* (Budapest: Osiris 1996) 50–55.

⁹ NAGY (2. j.) 16.

¹⁰ Uo. 18.

¹¹ Uo. 19.

párbeszéd is elindulhat e két – egymástól intézményileg és személyében is igencsak elkülönülő – tudásterületen.¹²

A szöveg végkövetkeztetése az előbbieket fényében nem meglepő, azonban rendkívül szokatlan – és kényelmetlen is – a jogtudomány hagyományos világa szemszögéből. Nagy Tamás érvelése szerint ugyanis Hajnóczy és más olyan szerzők munkái – például Kőbányai János és Csalog Zsolt munkásszociográfiái¹³ –, akik szépirodalmi eszközökkel a mindennapi munkálét valóságának bemutatására törekedtek, – noha ideiglenesen és szándékolatlanul, de – átvették a jogszociológia szerepét e korszakban. Azaz azal foglalkoztak és ezen keresztül azt a szerepet töltötték be, amire normális esetben, ha éppen nem önlegitimációjával¹⁴ és a marxista „társadalomtudományok” fogalmainak használhatóvá „kalapálásával”¹⁵ kellett volna foglalkozni, a Kádár-kori kortárs jogszociológia lett volna hivatott. A joghoz való hozzáférés kérdései, az igazságszolgáltatás során megélt tapasztalatok és történetek feldolgozása, az állami szervek cinikus és így elidegenítő magatartása, és a kiszolgáltatott helyzetben lévők jogvédelme mind-mind olyan kurrens témái voltak a korszak nyugati és amerikai jogszociológiájának, melyek a hazai törekvésekben meg sem jelenhettek.¹⁶

A szöveg funkciója irányából közelítve – elfogadva a valóságreferens olvasat relevanciáját – a szerző olyan összetett mondanivalót „épít fel”, mely egyszerre releváns a jogtudomány és az irodalomtudomány számára. Rámutat arra, hogy a jogszociológia tudásterületének elégtelen és ideológiailag korlátozott működéséből fakadó hiányt a szépirodalom szociográfiai ihletettséjú hagyománya a kádári időszakban képes volt legalább részlegesen pótolni és ezzel számos olyan tapasztalatot megmentett, melyek nélkülözhetetlenek a szocialista jogrendszer valós működésének megértéséhez. Továbbá, felhívja az irodalomtudomány figyelmét arra, hogy egyedi tudományos-ideológiai konstellációk esetén a szépirodalminak szánt szövegek újabb funkciókkal is gazdagodhatnak és így értékesen hozzá tudnak járulni más tudományterületek működéséhez, jelen esetben a jogszociológiához. Azaz, Hajnóczy *Fűtője* élesen rámutat arra, hogy a jog és az irodalom között felállított és diszciplinárisan hagyományosan erősen védett határ talán nem is annyira átjárhatatlan, mint elsőre gondolnánk. Sőt, az együttműködés mindkét terület számára kifejezetten gyümölcsözőnek ígérkezik.

E szokatlan, kényelmetlen, meglepő, ígéretes – *a nem kívánt törlendő* – gondolatmenet megformáltsága mellett sem lehet szó nélkül elmenni. Nagy Tamás nem csak gondolkodásbeli tabukat dönt meg az *Arkangyalban*, hanem a hagyományos jogtudományi írás stílus szabályait is számos ponton áttöri. E tudatos szabályszegések, melyek láthatóvá tették nem mindennapi íráskészségét is, valójában szervesen következnek a gondolatmenet konvenciókat áthágó természetéből. Azt is mondhatnánk, hogy a tartalom és forma ebben az esetben tökéletes egységet alkot, a tudomány konvencióitól igencsak távol álló, de tudományos értékű gondolatmenet méltó külsőt kap a tudományos írás bevett követelményeinek szinte alig megfelelő szövegformálásban.

¹² Uo.

¹³ Elemzésüket lásd uo. 31–38.

¹⁴ Vö. FLECK (5. j.).

¹⁵ Vö. H. SZILÁGYI István: „A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága” *Világosság* 2004/4, 79–88.

¹⁶ A szocialista jogszociológia tevékenységének áttekintéséhez lásd: FEKETE–H. SZILÁGYI (5. j.) 38–40.

Nagy Tamás szövegformálásának egyediségét – stílusát – a következő jellemzőkben látom. *Egy.* A szöveg nem lineárisan halad előre, hanem inkább ciklikusság jellemzi. A fő témák – a „jog és irodalom” természete; a valóságreferens olvasat; Hajnóczy prózája és értékelése; *A fűtő* története és kapcsolata a szociográfiai hagyománnyal; a kádári korszak valóságának megismerhetősége – többször is megjelennek a kifejtésben, azonban újabb és újabb olyan kapcsolódási pontokkal összekötvé – például a valóságreferencia és a „jog és irodalom” természete, *A fűtő* kapcsolódásai a kortárs munkásszociológiák szövegvilágához –, melyek minden esetben más és más vetületekre irányítják a figyelmet. E megoldással láthatóvá válik a problémakör komplexitása, melyet a lineáris, hagyományos leírás módszerével minden bizonnyal nem lehetett volna láthatóvá tenni.

Kettő. A szerző tudatosan sok vendégszöveget emel be a főszövegbe és a lábjegyzetekbe, és ezzel összetett olvasásélményt teremt. Nemcsak Nagy Tamás gondolatmenetét olvashatjuk, hanem médiumként közvetít olyan alkotásokat is, melyekkel nagy valószínűséggel nem találkozhat az olvasó. Ez a megoldás egyben fő érve alátámasztását is szolgálja, hiszen a legtöbb esetben annyira harmonikusan simulnak egységbe a szerző *hardcore* „tudományos” érvei és az „irodalmi” betétek, hogy ez már önmagában is képes megkérdőjelezni a jog és az irodalom szigorú szétválasztásáról gondolkodásunkban berögzült képet. A tudományos érvekre és irodalmi részletekre épített szövegkollázsok jól illusztrálják, hogy mi történik akkor, ha egy szerző képes egyszerre tudományos és esztétikai értékeket is felmutatni, ezzel is erősítve a szöveget.

Három. A tudományos olvasáshoz szokott szem számára azonnal meghökkentő a központozás szokatlan gyakorisága, a kurzív írásmód széleskörű alkalmazása, és az írásjelek intenzív használata. Nagy Tamás mondatai gyakran hosszúak, terebélyesek és egyes esetekben szinte önálló életre kelnek.¹⁷ Mindezek ellenére sem válik a szöveg érthetlenné és hatásvadásszá, hanem e – stilisztikai – megoldások arra szolgálnak, hogy fenntartsák az olvasó érdeklődését és így segítsék az üzenet célba juttatását. A szerző szövegeit olvasni intenzív élmény, mely az átlagosnál erősebb bevonódásra épül – az előbb említett jogtudományban szokatlan technikák igénybevételével.

Négy. A harmincegy oldal hosszúságú tanulmány 120 lábjegyzetet tartalmaz. E lábjegyzeteket tanulmányozva két „dolog” ötlük rögtön az olvasó szemébe. Egyrészt, szokatlanul széleskörű referencialitást találhatunk bennük, melyek a szerző elismerésre méltó olvasottságát mutatják. Jogi szaktudományok, irodalomtudomány, filozófia, és – vegytiszta – irodalom szerepel a lábjegyzetekben. Másrészt, a lábjegyzetek egy része önállóan is olvasható, különös tekintettel azokra, melyekben hosszabb irodalmi részleteket közöl és hasonlít össze.¹⁸ Ez a megoldás egyes részeknél elmosza a főszöveg és a lábjegyzet között bevett különbséget, a lábjegyzetek funkciója e pontokon többé nem

¹⁷ A szocialista jogszociológiai „helykereséséről” például: „A küzdelem ez esetben – hisz végül is győzelemre vezetett – nem Kolhász Mihályéra, sokkal inkább a La Mancha-i bűsképű lovagéra emlékeztet: a hetvenes években még nagyon is valós akadályt jelentő »ellenség« (a »rendszer«) a nyolcvanas években, mintha csak Don Quijote-i *fata morgana* lett volna, eltűnt; bár ez utóbbi fejlemény bekövetkeztéhez a honi jogszociológiai kutatások – *lássuk be* – nemigen járultak hozzá. Nem is járulhattak, amennyiben a legerőteljesebb (rendszer) kritikai potenciállal rendelkező empirikus jogszociológiai vizsgálódások ideológiai/politikai és elméleti szempontból is többszörösen korlátok közé szorultak.” NAGY (2. j.) 38–39.

¹⁸ Lásd a 90–104. lábjegyzeteket. *Uo.* 32–36.

az alátámasztás és a bibliográfiai adatközlés, hanem egy új szövegréteg megmutatása, mely együtt hullámzik a főszöveg gondolatmenetével, azt kiegészíti, elmélyíti azt.

Összegezve, az *Arkangyal* nem csak tematikájában és gondolatmenetében tekinthető radikális határátlépésnek a jog és az irodalom, illetve a jog- és az irodalomtudomány területei között, hanem megformáltsága is elszakítja a jogi tanulmányírás – erősen németes – hazai hagyományaitól. Új területeket és odavezető új utakat keres a szerző – és ez talán nem is volt akkora baj a kétezres évek a korábbi hagyományokba egyszer és visszavonhatatlanul besimulni látszó magyar jogelméletében.

4. Rekontextualizáció

Másrészt, még ha – remélhetőleg – valóban lesznek olyan idők, amikorra többek között *A fűtő* mögött is láthatatlanná válik a „referencia”, semmi történelmi biztosíték nincs arra, hogy a kísérlet nem ismétlődik meg újra, akár itt, Kelet-Közép-Európában. Hisz másol, most is: *zajlik*; és soha nem tudhatjuk mi sem, ki fog még a fejünkre [*öncenzúra*].¹⁹

A „jog és irodalom” órák számomra legizgalmasabb része mindig az, amikor arról beszélgetünk a hallgatókkal, hogy egy elemzett mű mit mond nekik, miben látják ők a tanulságait. Ezt a rövid tanulmányt – mintha én is egy hozzászóló diák lennék Nagy Tamás képzeletbeli óráján – azzal szeretném zárni, hogy személyesen nekem mit jelent az *Arkangyal*, hogyan látom én a jelentőségét egy évtizeddel az első megjelenése után.

Azt gondolom, hogy ez a szöveg tökéletesen beleillik a jogi elidegenedéssel kapcsolatos kortárs diskurzusba,²⁰ különös tekintettel annak közép-európai leágazásaira.²¹ Jogásként nagyon nehéz, és kényelmetlen is, tudomásul venni, hogy az amúgy tökéletesnek szánt és dogmatikailag elképesztően kifinomult jogszabályok a kultúra és azt életre keltő emberi közösségek közvetítésével nyerik csak el valódi jelentésüket,²² és ez a „kulturálisan determinált” jelentés lesz majd az, ami az emberi cselekvéseket valahogy, eléggé kiszámíthatatlanul, befolyásolja. *A fűtő* elképesztően élesen mutat rá, hogy még ha az igazságérzetünk nem is veszett el, e belső hang érvényre juttatása emberi hiányosságaink – például kompetenciahiányok – és intézményi okokból – a környezet kifejezett ellenségessége – is jelentősen megnehezedik. Mindez még reménytelenebbé válik, hogy ha az igazságkeresés a számos létkorrupcióval átszótt Kádár-rendszer – *à la Kertész Imre*: „A számomra legmegfelelőbb öngyilkosság, úgy látszik, az élet”²³ vs „Eddig a hazugság volt itt az igazság, de ma már a hazugság sem igaz.”²⁴ – keretei között próbál utat találni egy jogtalannak vélt sérelem orvoslásához. Kolhász Mihály tapasztalata, bár vannak korfüggő rétegei, mégis általánosítható tapasztalat, és

¹⁹ Uo. 40.

²⁰ Áttekintésként lásd: MARC Hertogh: *Nobody's Law. Legal Consciousness and Legal Alienation in Everyday Life* (London: Palgrave 2018).

²¹ Vö. SAJÓ András: *Látszat és valóság a jogban* (Budapest: KJK 1986) különösen: 273–312.

²² Vö. Marina KURKCHYAN: „The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies” in Denis J. GALLIGAN–Marina KURKCHYAN (eds.): *Law and Informal Practices. The Post-Communist Experience* (Oxford: Oxford University Press 2003) 25.

²³ KERTÉSZ Imre: *Gályanapló* (Budapest: Magvető 2005) 38.

²⁴ Uo. 189.

mindez plasztikusan teszi érhetővé, hogyan és miért idegenedik el az „átlagember” a jog jelenségétől. Ilyen értelemben az irodalom itt láthatóvá teszi azt az emberi drámát – ha mégoly kisszerű is, mint *A fűtő* szereplője esetében –, mely döntő hatással van a joggal kapcsolatos cinikus és távolságtartó attitűdök kialakulására.

Könnyű lenne „ezt az egészet” a szocializmusra és a Kádár-rendszerre kenni, és boldogan fellélegezni 1989 után. De sajnos ezt nem tehetjük, és ez ad újra aktualitást *A fűtő*nek és Nagy Tamás elemzésének. Korábbi kutatásunk alapján meg kellett állapítanunk, hogy a jogi elidegenedés továbbra is markáns eleme a magyar lakosság jogtudatának,²⁵ ami arra utal, hogy jelentős változás, az ún. „jogállami forradalom” ellenére sem történt ezen a téren. Ha pedig ez így van, akkor annak empatikus megértése, hogy miért és hogyan alakulhat ki ez az attitűd, továbbra is kiemelkedően fontos feladat marad. Ez pedig újra és újra is aktuálissá teszi Nagy Tamás Hajnóczy elemzését, és azt is mutatja, hogy minden korszecifikussága ellenére is találhatóunk valami „általánost”²⁶ a Hajnóczy által teremtett karakter hányattatásai és bosszantó kisstílúsége mögött.

A szöveg másik fontos „eleme” számomra a nyelvisége. Elvonatkoztatva attól, hogy szerzője minden bizonnyal generációnk egyik legjobb stílusú alkotója volt – *volt, volt, volt*, visszhangzik a fejembem, borzasztó ezt leírni... – nem nehéz észrevenni egy másik tanulságot. Ha mást és többet akarunk mondani, márpedig ez szerintem alapvető elvárás a kutatómunkával szemben, akkor el kell azt fogadni, hogy nem elég pusztán tartalmi kérdésekkel foglalkozni. Ellenkezőleg, „a nyelvünket” is meg kell változtatni, át kell formálni; pontosan úgy, ahogy azt Nagy Tamás is tette ebben a tanulmányban. A tudományos szempontból határterületeken elhelyezkedő kérdéseknél, mint amilyen a „jog és irodalom” is, gyakran kerülhetünk szemben azzal a fojtogató érzéssel, hogy az „igazán fontos dolgok” nagyon nehezen – és most szándékosan eufemisztikusan fogalmaztam – mondhatóak el a jogtudomány hagyományos hazai nyelvén. Ezt érezhette Nagy Tamás is, amikor e tanulmányában gyakorlatilag az összes, a jogtudományban bevetett, a tudományos írás kereteit kijelölő szabályt áttöri, vagy legalábbis megfricskázza. Példáját érdemes lehet követni, amennyire képességeinkből telik, hiszen a stílusbeli útkeresés a gondolkodásunkat is képes lehet komolyan stimulálni.

Összegezve, úgy gondolom, hogy az *Arkangyal* meg tudta mutatni, hogy a jogtudomány – gyakran szűkre szabott – keretei közül is meg lehet próbálni úgy kitörni, hogy nem veszítjük el a kapcsolatot a tudományosság általános mércéivel. E kísérletben az irodalom és az irodalomtudomány szerepe letagadhatatlan, e két tudásterület beemelése a munkába és ezzel párhuzamosan egy „új” stílus megkomponálása lehetővé tette, hogy a szerző eddig nem ismert, felfedezetlen területeket járjon be – ez a *jog és irodalom*. E törekvés az ismeretlen területek felé, ez az erős felfedezői hajlam pedig szerintem egyértelműen az avantgárd hagyományához kapcsolja az *Arkangyalt*. Noha szentségtörésnek tűnik a tudomány diplomában kiejteni az avantgárd kifejezést – hiszen természeténél fogva ellentétes a tudomány konvenciókon, logikán, igazolhatóságon és cáfolhatóságon alapuló gondolati struktúrájával az avantgárd irányzatai által

²⁵ Lásd részletesen: FEKETE Balázs – RÓBERT Péter: „Magyar jogi attitűdök tipizálása nemzetközi kontextusban” *Állam- és Jogtudomány* 2017/3, 3–16.

²⁶ NAGY (2. j.) 40.

képviselt, konvenciók meghaladására törekvő, egyes esetekben egyenesen gunyoros szellemiség –, mégis, ha elfogadjuk, hogy

[a]z avantgárd mozgalmak és irányzatok azonban felfedezni és felfedezettek lehetőségével ismerkedni, nemcsak szórakozni és szórakoztatni akartak és akarnak. Ügyük és szándékuk a tevékeny bekapcsolódás, nem a kikapcsolódás volt és maradt.²⁷

... akkor lehetetlen nem észrevenni a hasonló szándékot Nagy Tamás *Arkangyalában*. Az *Arkangyal* új utakat keres – két szó: jog és irodalom –, konvenciókat megkérdőjelező stílusban íródik, és mindenekelőtt hatni próbál jogászokra és irodalmárookra. Azaz egy igazi avantgárd szellemiségű alkotás a jogtudomány világában.

²⁷ ANDRÁS Sándor: „Az avantgádról II” *Korunk* 2020/2, 12.

